

TÜRÜK

2023, Yıl/Year: 11, Sayı/Issue: 32, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / *Date of Received: 17.03.2023*

Kabul Tarihi / *Date of Accepted: 25.03.2023*

Sayfa / *Page: 1-12*

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / *Writer:*

 Prof. Dr. Filiz KILIÇ

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü

filizkilig@nevsehir.edu.tr

Arş. Gör. Songül AKBOĞA

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü

songulakboga@nevsehir.edu.tr

MUAMMÂYÎ AHMED ÇELEBİ'NİN

ŞERH-İ MU'AMMEYÂT-I EMRÎ ADLI ESERİ*

Öz

Kelime anlamı olarak “gizli, örtülü, anlaşılması güç, işaret ve remiz yoluyla söylenmiş söz veya şey”; edebiyat terimi olarak da bir ismin gizlenmesi amacıyla tertip edilmiş bilmeceleri içeren türe ad olan muamma, şu anki bilgilere göre Arap edebiyatında ortaya çıktığı düşünülen, oradan Fars edebiyatına geçerek müstakil bir ilim haline gelip teorisi en ince ayrıntısına kadar ortaya konulmuş edebî bir maharettir.

Klasik Türk edebiyatında ilk nüvelerini 15. yüzyılda gördüğümüz ve 16. yüzyıla gelindiğinde altın çağını yaşayan muamma, şarihlerin dikkatini çeken bir tür olmayı başarabilmiştir. Özellikle muamma yazma konusunda klasik edebiyatın mihenk taşı sayılan Emrî'nin muammaları, hem kendi döneminde hem de kendinden sonraki dönemlerde adından söz ettirebilmiş ve şarihler tarafından şerh edilmeye değer manzumeler olarak görülmüştür. Muammâyî

*Bu makale Prof. Dr. Filiz KILIÇ danışmanlığında hazırlanan “Türk Edebiyatında Muamma Şerhleri ve Muammâyî Ahmed Çelebi'nin Şerh-i Mu'ammeyât-ı Emrî'si (Transkripsiyonlu Metin-İnceleme)” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Ahmed Çelebi'nin *Şerh-i Muammeyât-ı Emrî*'si de bu anlayışla kaleme alınan eserlerden biridir.

Türk edebiyatında "muamma" denince akla gelen ilk isim olan Emrî'nin muammalarını müstakil olarak içeren bu eser, onun muammalarının halli (çözümü) ve edebî değerinin ortaya konulması açısından önemli bir yere sahiptir. Çalışmamızda Türk edebiyatındaki "şerh" ve "muamma" kavramları hakkındaki bilgilere kısaca değinildikten sonra Muammâyî Ahmed Çelebi'nin *Şerh-i Mu'ammeyât-ı Emrî* adlı eseri nüshaları ile birlikte tanıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Klasik Türk edebiyatı, şerh, muamma, Muammâyî Ahmed Çelebi, *Şerh-i Mu'ammeyât-ı Emrî*.

MUAMMÂYÎ AHMED ÇELEBİ'S WORK NAMED ŞERH-İ MU'AMMEYÂT-I EMRÎ

Abstract

As a word meaning "hidden, veiled, difficult to understand, a word or thing said by means of sign and remiz"; as a literary term, "enigma", which is the name of a genre that includes riddles organised for the purpose of concealing a name, is a literary skill that is thought to have emerged in Arabic literature according to the current information, from there it passed to Persian literature and became an independent science and its theory was put forward to the finest detail.

In classical Turkish literature, the enigma, the first nuclei of which we see in the 15th century and which experienced its golden age in the 16th century, managed to become a genre that attracted the attention of the commentators. In particular, Emrî's enigmas, which are considered to be the cornerstone of classical literature in terms of writing enigmas, made a name for themselves both in his own period and in the following periods and were considered as verses worthy of commentary by the commentators. Muammâyî Ahmed Çelebi's *Şerh-i Muammeyât-ı Emrî* is one of the works written with this understanding. This work, which contains Emrî's enigmas, the first name that comes to mind when it comes to enigmas in Turkish literature, has an important place in terms of solving his enigmas and revealing their literary value.

In our study, after briefly mentioning the information about the concepts of "commentary and enigma" in Turkish literature, Muammâyî Ahmed Çelebi's *Şerh-i Mu'ammeyât-ı Emrî* is introduced together with its copies.

Keywords: Classical Turkish literature, commentary, enigma, Muammâyî Ahmed Çelebi, *Şerh-i Muammeyât-ı Emrî*.

Giriş

Sözlüklerde kendisine "açma, ayırma; açıklama, yorumlama; bir şeyi açıklamak amacıyla yazılmış kitap; açık ve ayrıntılı anlatma" (TDK 2011: 2217), "genişletme, bast etme, yayma, kesme,

açma, arz etme, izah, beyan, tevsî', tafsîl, te'vîl, tefsîr" (Mehmed Bahâeddîn 1997: 412) ve "keşf etmek ve beyan etmek" (Ahterî Mehmed Efendi, 1305: 484) gibi karşılıklar verilen şerh, edebî bir terim olarak "bir metnin, daha iyi anlaşılmasını diye, o metni başkalarından daha iyi anladığı kanaatinde olan kişiler tarafından açıklanması"dır (Kortantamer 1994: 1). Daha geniş bir tanımla ise "bir metnin sırlarını, ince dikkatler gerektiren ifadelerini, içinde barındırdığı nükteleri açıklama, yorumlama ve bu amaçla yazılan kitap; bir edebî eseri, bir risâleyi veya bir kitabı kelime kelime açıp izah ederek ihtiva ettiği bütün dil, anlam, sanat ve estetik özellikleri ile o eserin anlaşılmasını sağlamanın özlü bir ifadesi"dir (Yılmaz 2007: 272).

Varlığını Kur'ân-ı Kerîm'i anlama ve anlatma çabalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan tefsir ilmine borçlu olan şerhin başlı başına bir ilim haline gelmesi, tefsir ilminin kapsamının zamanla daralmasını takibendir. Başlangıçta içerik fark etmeksizin her türlü metnin açıklanması için tefsir ilminden faydalanılırken daha sonra tefsirin sadece Kur'ân ayetlerini açıklayan bir terim hâline gelmesiyle şerhin de ortaya çıkması için gerekli şartlar sağlanabilmiştir (Yılmaz 2012: XII-XIII).

Kur'ân-ı Kerîm'den sonra açıklanmaya ihtiyaç duyulan metinlerin neler olduğuna baktığımızda ise kalam, hadis, fıkıh gibi dinî içerikli ilimlerin ilk sıraları aldığını görmekteyiz. Daha sonra lâdinî diye nitelendirebileceğimiz mantık, felsefe, tıp, belagat, aruz gibi her türlü ilmî ve edebî metinler de (manzum-mensur fark etmeksizin) şerh edilmeye başlanmıştır (Saraç 2019: 122).

Klasik şerh edebiyatının Anadolu coğrafyasındaki macerası Kur'ân-ı Kerîm'in dili olması nedeniyle Arapçayı ve yine bu coğrafyada edebiyat dili olarak lisânî ve edebî unsurlarından faydalanılan Farsçayı öğrenme konusundaki mecburiyetle başlar. Ayrıca eğitim kurumlarında ders olarak okutulan Arap ve Fars klasiklerinin talebeler ve diğer kişilerce daha iyi anlaşılabilmesini sağlama düşüncesi de klasik şerh geleneğinin oluşmasına zemin hazırlamış; Arap, Fars ve Türk edebiyatının klasik eserlerine Arapça, Farsça ve Türkçe şerhler yazılarak klasik şerh edebiyatı diye adlandırabileceğimiz başlı başına müstakil bir saha vücuda gelmiştir.

Arap edebiyatının *Kasîde-i Bürde'si*, *Kasîde-i Tantaraniyye'si*, *el-Mu'allakatü's-Seb'a* şiirleri; Fars edebiyatından Firdevsî'nin (ö. 1020?) *Şehnâme'si*, Ferîdüddîn Attâr'ın (ö. 1221) *Pendnâme'si* ve *Mantuku't-Tayr'ı*, Sadî-i Şîrâzî'nin (ö. 1292) *Gülistân* ve *Bostân'ı*, Hafız-ı Şîrâzî'nin (ö. 1390) *Dîvân'ı*, Molla Câmî'nin (ö.1492) *Bahâristân'ı*, Sâib-i Tebrîzî'nin (ö. 1671) *Dîvân'ı* ve Türk edebiyatından Mevlânâ'nın (ö. 1273) *Mesnevi'si* gibi eserler Anadolu coğrafyasında Gelibolulu Sürûrî (ö. 1562), Şem'î Şem'ullâh (ö. 1602-1603?) ve Sûdî-i Bosnevî (ö. 1600) gibi şarihler tarafından bu doğrultuda şerh edilen önemli klasiklerdir (Yılmaz 2007: 278).

Anadolu'da şerh faaliyetlerinin başladığı ilk dönemlerde daha çok dinî-tasavvufî içerikli gazel, kaside ve mesnevi şerhleri dikkat çekerken 16. yüzyıla gelindiğinde bu faaliyetler edebî bir hüviyete bürünmüş ve her türden eser şerh edilmiştir. Şerh geleneğinin geliştiği bu alanlardan biri de muamma türü olmuş ve muamma şerhleriyle ilgili külliyyatın çoğu bu yüzyılda kaleme alınmıştır. Özellikle Sürûrî (ö. 1562) yazmış olduğu *Şerh-i Muammayât-ı Câmî*, *Şerh-i Muammayât-ı Alî Ker* ve *Şerh-i Muammayât-ı Mîr Hüseyin* gibi eserleriyle bu sahada öne çıkmış şarihlerden biridir. Lâmi'î Çelebi (ö. 1532), Vizeli Ramazan Efendi (ö.1571), Alî el-Arabî (ö. 1564'ten sonra) ve

Dursunzâde Abdullah Feyzî Efendi (ö. 1610) gibi isimler, yine muamma konusunda Türkçe şerhleri olan müelliflerdendir (Yazar 2011: 44).

Adı geçen yüzyılda bu türde eser kaleme alan şarihlerden biri de Muammâyî Ahmed Çelebi olup çalışmamıza konu olan eseri *Şerh-i Mu'ammeyât-ı Emrî*'dir. Eserin tanıtımına geçmeden önce konunun daha iyi anlaşılması adına muamma ile ilgili bazı teorik bilgileri kısaca vermek uygun olacaktır.

Muamma, kelime anlamı olarak “gizlenmiş, gizli ve güç anlaşılır söz” (Şemseddîn Sâmî, 1999: 1376) anlamlarına gelir. Edebî bir tür olarak remiz ve îmâ yoluyla bir isme delalet eden mevzun sözdür. Başlangıçta sadece Allah'ın doksan dokuz ismi hakkında tertip edilirken daha sonra insan isimleri için de düzenlenen bir tür hâline gelmiştir. Bu ikisinin dışında az da olsa “bismillâh, lâ-İlâhe illallâh” gibi dini ifadeler ve “gül, anka, bülbül, cân, zülf, ok” gibi tabiat unsurları hakkında yazılmış muamma örneklerine de rastlanmıştır (Bilkan 2000: 17).

Beyân ilminin konusu olan muamma; usulünü bilenler, zekâ ve intikal sahibi olan kişiler tarafından çözülmek (halledilmek) için yazılıp cemiyetin müşterek zekâsına uygun olmazsa ebediyen muamma olarak kalır. Yani “halledilemeyen muamma edebî muamma değil ebedî muammadır.” (Tarlan 2019: 283). Doğal olarak başarılı bir muammanın zekâ ve kabiliyet göstergesi olması, zevk-i selim tarafından kabul edilip beğenilmiş olması ve çözülebilir olması gerekmektedir.

Manzum olarak kaleme alınan, nadiren mensur örneklerine de rastladığımız muammaların genelde tek beyitle yazılmış olmakla birlikte birden fazla beyit, kıta ya da rubâî şekliyle yazıldığı da olmuştur. Tek beyitliler “aa”, iki beyitliler “aa ba” ya da “ab cb” şeklinde kafiyelenirken (Saraç 1997: 298) bunların dışında tamamen kafiyesiz müfretler şeklinde yazılanlar da vardır. Muammalarda gizlenen isimse çoğunlukla son mısradadır.

Muamma şu anki bilgilere göre Arap edebiyatında ortaya çıktığı düşünülen, oradan Fars edebiyatına geçerek müstakil bir ilim hâline gelip teorisi ortaya konulmuş edebî bir maharettir. Şerefeddîn Yezdî (ö. 1454) Fars edebiyatında bu konudaki ilk çalışmanın sahibidir. Onun koyduğu kural ve teorileri geliştirerek muammanın rağbet edilen bir tür hâline gelmesiyle Molla Câmî (ö. 1492) ile olmuştur. Molla Câmî'nin ardından Hüseyin Baykara (ö. 1506) devrinde Ali Şîr Nevâyî (ö. 1501) ve onun etrafında toplanan Türk ve Fars şairleri muammaya önem vermiş, muamma tertibi ve çözüm yöntemleriyle ilgili risâleler telif etmişlerdir (Saraç 1997: 302). Özellikle Mîr Hüseyin-i Nîşâbûrî (ö. 1498-99) yazmış olduğu risâle ve muammalarla bu türde Fars edebiyatının zirve ismi olmuş; kendi döneminde ve kendinden sonra pek çok kişiyi etkilemeyi başarabilmiştir.

Muammanın Anadolu coğrafyasındaki seyrine baktığımızda ilk temsilcilerinin şu anki bilgilere göre Ahmedî (ö. 1412) ve 15. yüzyıl şairi Muînî olduğunu görmekteyiz. Kınalızâde Hasan Çelebi'ye göre Yavuz Sultan Selim'in İran seferini takiben Anadolu'ya gelen şair, edip ve sanat erbabı arasında muammada kendini ispat etmiş isimlerin bulunması bu türün Anadolu sahasında ilgi görüp yaygınlaşmasına vesile olmuştur (Sungurhan 2017: 793).

Ahmedî ve Muînî'den sonra Kınalızâde Ali Çelebi (ö. 1579), Lâmiî Çelebi (ö. 1531-32), Fuzûlî (ö. 1556), Ubeydî (ö. 1572-73), Edirneli Emrî (ö. 1575), Gelibolulu Âlî (ö. 1600), Bâkî (ö. 1600), Rûhî (ö. 1605-06), Yahya Efendi (ö. 1648), Fehîm-i Kadîm (ö. 1653), Nedîm-i Kadîm (ö.

1670-71), Nâbî (ö. 1642), Nahîfî (ö. 1737), Neylî (ö. 1748), Esad Efendi (ö. 1748), Nevres-i Kadîm (ö. 1761), Fıtnat (ö. 1780) gibi isimler de bu türde örnekler vermiştir (Saraç 1997: 302-306).

Bu isimler arasında Kınalızâde Ali Çelebi ve Edirneli Emrî, türün edebiyatımızda en güzel ve başarılı örneklerini vermiş temsilcileridir. Özellikle Emrî Çelebi, muamma tertibi konusunda Farsların ünlü muammacısı Mîr Hüseyin Nişâbûrî'ye denk görülmüş; hatta Âşık Çelebi ve Gelibolulu Âli gibi tezkire yazarları Emrî'nin Mîr Hüseyin'den daha maharetli ve üstün olduğunu dile getiren değerlendirmelerde bulunmuşlardır (Kılıç 2018: 152; İsen 1994: 113).

Anadolu sahasında 15. yüzyıl itibarıyla ilk örneklerini veren ve 16. yüzyılda Emrî'yle birlikte altın çağını yaşayan muamma türü; gerek bazı edebî zümrelerce sanat değeri düşük, önemsiz ve gereksiz bir uğraş olarak değerlendirilmesi, gerekse Anadolu şairleri arasında bazı edebî türlerin kimi dönemlerde desteklenerek popüler olması fakat daha sonra bu ilginin azalması gibi sebeplerden dolayı Emrî'den sonra canlılığını koruyamamış ve önemini kaybetmiştir (Saraç 1997: 310; Durmuş 2019: 136).

Yazmış olduğu altı yüzü aşkın muammasıyla bu konuda klasik edebiyatın zirve ismi olan, muammacılıkta yetkinliği tezkire yazarları ve edebiyat otoritelerince kabul görmüş Emrî'nin muammaları şarihler tarafından şerh edilmeye değer manzumeler olarak görülmüştür. Muammâyî Ahmed Çelebi'nin Şerh-i Mu'ammeyât-ı Emrî'si de bu anlayışın ürünüdür.

Muammâyî Ahmed Çelebi ve Şerh-i Mu'ammeyât-ı Emrî Adlı Eseri

Yapılan literatür araştırmasında eserin müellifiyle ilgili bir bilgiye rastlanmamıştır. Yazar (2011: 693) müellifin ölüm tarihini 1604 olarak belirtmiştir; ancak elimizde bulunan İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY01355 numaralı nüshanın sonundaki "...temmet er-risâletü 'alâ yedi mü'ellifihâ el-hakîr Ahmed el-Muammâyî fî-evâ'ili Muharremi'l-harâm min-şühûri seneti hamse 'aşere ve elf (96b)" temmet kaydından hareketle müellif hattı olduğu düşünülen eserin bitiş tarihinin h.1015/1606 olması nedeniyle şarihin en az 1606 yılına kadar hayatta olduğu söylenebilir.

Biyografik kaynaklardaki Ahmed Çelebi ya da Ahmed Efendi isimlerine ait biyografilere bakıldığında eldeki mevcut bilgilerin sadece Zeyl-i Şakâyık'ta (Donuk 2017: 1723) yer alan Mama-zâde Hâdî Ahmed Çelebi'nin künyesiyle uyduğu görülmektedir:

Mama-zâde Hâdî: Üstâdı Mama-zâde Ahmed Çelebi 'Hâdî' mahlası ile meşhûr ve Tezkiretü's-şu'arâ'da mastûrdur. Nûrî Efendi merhûmdan mülâzım ve semt-i kazâya âzim olmuş idi. Edrine yârânı miyânında benâm ve ilm ü ma'rifetle meşhûr-ı enâm, fenn-i mu'ammâda Emrî ve Ubeydî'ye sâlis, ulûm-ı edebiyede Mama-yı Şâmî'ye vâris, ser-defter-i kuzât-ı sûtûde-sifât, hoş-sohbet ü pâkize-tab' u latîf-simât idi. Bin on sekiz târîhinde Şumnu kazâsından ma'zûl iken... hancer-i ser-tîz-i ecelden zebûn ve zahm-ı firâkı ehl-i dile dâğ-ı derûn olmuş idi...

Yukarıdaki biyografiye göre Mama-zâde Hâdî Ahmed Çelebi Edirnelidir; Edirne halkı arasında tanınan, ilmiyle öne çıkmış, muammacılıkta Emrî ve Ubeydî'den sonra üçüncü, kadılık görevinde başarılı ve h.1018/1609 yılında Edirne'de vefat etmiş bir zâttır. Yine aynı kaynaktan hareketle (Donuk 2017: 1723) Mama-zâde Hâdî Ahmed Çelebi'nin öğrencisi olan ve Mama-zâde Alisi diye

şöhret bulmuş kişi, Muammâyî Ahmed Çelebi'nin eserini sunduğu Rumeli kazaskeri Âhî-zâde Abdülhalim Efendi'den (ö.1013/1604) mülâzım olmuştur (2a). Dolayısıyla;

* Her iki ismin aynı dönemlerde yaşaması (Hâdî Ahmed Çelebi ö. 1609, Muammâyî Ahmed Çelebi ö. 1606'dan sonra),

* Hâdî Ahmed Çelebi'nin öğrencisinin (Mama-zâde Alîsi) eserin sunulduğu kazasker Abdülhalim Efendi'den mülâzım olması,

* İkisinin de muamma konusunda hüner sahibi olması,

* Hâdî Ahmed Çelebi'nin Edirneli olması ve Muammâyî Ahmed Çelebi'nin Edirneli bir şair olan Emrî'nin muammalarını şerh etmesi gibi ortak paydalar adı geçen şahısların aynı kişiler olması ihtimalini düşündürmektedir.

Muammâyî Ahmed Çelebi'nin çeşitli kütüphanelerde *Şerh-i Mu'ammeyât-ı Emrî* dışında müstakil veya muamma mecmuaları içinde olmak üzere pek çok muamması vardır. Yani kendisi “muamma-küşâ” olmanın yanı sıra aynı zamanda “muammâ-gûy” bir şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu muammaların çoğu Türkçe kaleme alınmış olup aralarında Farsça yazılanları da mevcuttur.

Şerh-i Mu'ammeyât-ı Emrî

Araştırmalarımız sonucu *Şerh-i Mu'ammeyât-ı Emrî*'nin biri müellif nüshası olmak üzere üç nüshası tespit edilmiştir. Müellif nüshası, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde “*Şerh-i Mu'ammeyât*” adıyla ve TY01355 arşiv numarasıyla kayıtlı olup 97 varaktan oluşmaktadır. Her varak 17 satırdır ve talik hatla yazılmıştır. 125x210 mm. ölçülerinde kahverengi ciltlidir. Konu başlıkları, isimler ve muamma çözümüne yardımcı kelime ve ibarelerin üst kısmı kırmızı mürekkeplidir. Eser, nüshanın sonundaki temmet kaydına göre h.1015/1606 yılının Muharrem ayında Ahmed el-Muammâyî tarafından kaleme alınmıştır.

İkinci nüsha, Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde 3951/1 arşiv numarasıyla kayıtlı olup 149 varak ve 15 satırdır. h.1014/1605 yılı Muharrem ayında Mehmed bin Sinân el-Kirmâstî tarafından istinsah edilmiştir. Bu nüshanın müellif nüshasından önce istinsah edilmesi, müellifin 1605'ten önce kaleme aldığı başka bir nüsha olduğu ve müstensihinin de bu nüshayı görerek eseri istinsah ettiği; dolayısıyla müellifin sonradan kendi nüshasını tebyiz ettiği ihtimalini akla getirmektedir. Elimizdeki nüsha tebyiz edildiğini düşündüğümüz nüshadır. Üzerinde Osman Han bin Mustafa Han namına vakıf temellük kaydı ve h.1156/1744 tarihine ait İbrahim Hanîf Efendi adına bir teftiş mührü olan nüsha talik hatla yazılmıştır. Eserin başlığı kırmızı mürekkeple yazılmış olup “*Şerh-i Mu'ammeyât-ı Emrî li-Ahmed Çelebi el-Muammâyî*” şeklindedir. Yine konu başlıkları ve isimler kırmızı mürekkeplidir. Muamma çözümüne yardımcı olan kelime ve ibarelerin üst kısmı kırmızı mürekkeple çizilerek bu kelimelere dikkat çekilmiştir.

Üçüncü nüsha, Süleymaniye Kütüphanesi Çelebi Abdullah Koleksiyonu'nda 328/1 arşiv numarasıyla kayıtlı olup 78 varak ve 19 satırdan oluşmaktadır. İstinsah tarihi belli değildir. Müstensihi Mustafa bin Muhammed eş-şehîr be-Sâlih Paşazâde'dir. Üzerinde Hacı Halîl Efendi nâmına h.1174/1761 tarihine ait bir vakıf temellük kaydı vardır. Talik hatla yazılmıştır. Nüshada eserin adı “*Hâzâ Kitâb-ı Muammeyât-ı Ahmedî*” şeklinde geçmektedir. Konu başlıkları ve isimler

kırmızı mürekkeplidir. Muamma çözümüne yardımcı olan kelime ve ibareler kırmızı mürekkeplidir. Bu nüsha, ikinci nüshaya daha benzer bir nüshadır.

Şerh-i Mu'ammeyât-ı Emrî, kısa bir hamdele ve salvele ile başlamaktadır. Şarih daha sonra sebab-i teşrih kısmına geçer. Daha önce pek çok muamma risalesi incelediğini, bu incelemeler sonucu edindiği bilgileri dostlarıyla paylaşırken onların kendisinden Emrî'nin muammalarını şerh etmesini istediğini ve bu isteğe kayıtsız kalamayarak şerhe başladığını, eserini de Rumeli kazaskeri Âhî-zâde Abdülhalim Efendi'ye ithaf ettiğini dile getirir:

...bundan akdem resâ'il-i mu'ammânun ekserin tettebbu' ve fevâ'id-i kavâ'id ü zavâbitundan temettu' eyleyüp ba'z-ı evkâtda erbâb-ı tıbâ'-ı selîme ve ashâb-ı ezhân-ı müstakîme ile müzâkere vü mübâhaseye ragbet gösterdükçe yârân-ı safâ ve ihvân-ı vefâ mirâren ilhâh eyleyüp zübde-i şu'arâ-yı rub'-ı meskûn ve güzîde-i dehr-i bûkalemûn, müşkil-küşâ-yı zemîn ü zamân ser-defter-i zümre-i mu'ammâiyân Emrî Çelebi'nün tab'-ı bülend-pervâz u hüner-perdâzından sudûr u zuhûr bulan mu'ammeyât-ı metîn-i belâgat-meşhûn ve hayâlât-ı rengîn-i sihr-nümûnun zeyl-i a'mâlde cem' ü tertîb ve kavâ'id zımında te'lîf ü terkîb kılınmasına himmet tevakku' eylemişler idi. Bu fakîr dahî dest-i mevânî'den dâmen-i himmeti tahlîs ve ba'z-ı evkâtı ol ümniyyete tahsîs kılup ol mes'ûle icâbet göstermek derece-i imkândan dûr idi... (Ahmed Çelebi, 1b-2a)

Sebeb-i teşrihten sonra kısaca muammanın tanımını yapan şarih muamma amellerinin *tahsîlî*, *tekmîlî*, *teshîlî* ve *tezyîlî* şeklinde dörde ayrıldığını dile getirir; daha sonra her bir ameli teker teker açıklamaya başlar ve açıkladığı her bir kaideden sonra o kaideye uygun örnek muammaları vererek şerh eder. Bu noktada dikkat çekici bir özellik şarihin bazen bir kaideyle alakalı birden fazla muamma örneği verdiğinde o örneklerden bazılarını şerh etmemesidir. Öyle zannediyoruz ki bunun nedeni, anlattığı kaideye uygun örneklerin şerhinin okuyucuya yeterli gelip şerh etmediklerinin de okuyucu tarafından kolaylıkla anlaşılabilmesi düşüncesidir.

Ahmed Çelebi'nin muammaları şerh etme yöntemi ise genel hatlarıyla şu şekildedir:

Müellif yukarıda da bahsedildiği gibi anlattığı kaidenin hemen arkasından kaynak metni (Emrî'ye ait muammaları) verir. Örnekler muammaların tipik özelliği olan ve hangi isme düzenlendiğini ifade eden “*der-ism-i Behrâm, çünân ki der-ism-i Dâvûd, ve der-ism-i Bilâl...*” gibi kalıp ifadelerle başlar ve ardından beyit ya da dörtlükler sıralanır. Şerhe geçildiğinde şarih, anlattığı kaidenin uygulanacağı kelime ve ibareleri söyleyerek bunların üzerinde hangi işlemlerin yapılması gerektiğini söyler.

Örnek:

Ta'rif-i intikâd bir lafzuñ ba'zî eczâsına vücûhdan bir vechle işâret eylemekden 'ibâretdür anda taşarruf şartıyla, ma'lûm ola ki eger taşarruf cüz'-i evvel-i kelimedede vâki' olursa gerekdür ki fî-cümletihî bidâyete delâlet eyleyen elfâz u 'ibârâtla harf-i evvel-i kelime müşârun ileyh intikâdı vâki' ola. Ser ve tâc ve efser ve rûy ve bâlâ ve evc kelimelerin ve bunlaruñ emşâli elfâzı irâd kılup kelimenüñ harf-i evvelin irâde eyleyeler:

*Çünân ki der-ism-i **Behrâm**:*

Çarha kılıç çekse o Mirrih-nâm

Bî-ser olur mihrlle mâh-ı tamâm

Harf-i evvel-i kelime-i mihr ki mîmdür (م) bî-[ser]‘ibâretıyla müşârun ileyh intikâdı vâki‘ olup harf-i bâya tebdîli (مهر ← بهر) kaşd kılınmışdur ki maqşûd bi’t-temşîldür ve mâhdan (ماه) üslûb-ı inhişârî ve tesmiye vesâletiyle kelime-i lâm (ل) irâde kılınup anuñ dağı harf-i evveli (ل) müşârun ileyh intikâdı olup derece-i i‘tibârdan sâkıf olmışdur. Bu dağı maqşûd bi’z-zikr vâki‘ olmışdur. (Ahmed Çelebi, 3a)

Yukarıdaki örnekte muamma çözüm yöntemlerinden biri olan “intikâd” amelinin tarifi yapıp bu yöntemin uygulanması gerektiğine işaret eden kelimeler sıralandıktan sonra *Behram* ismine düzenlenmiş muamma örneği verilir ve şerhe geçilir. Muammâyî Ahmed “mihr” kelimesinin ilk harfî olan “ م ”e **bî-ser olur**[†] ibaresiyle işaret edildiğini ve bu harfin “mîm”den “be”ye “tebdîl” edilmesi gerektiğini söyler. Devamında yine “mâh” kelimesi için “üslûb-ı inhişârî” ve “tesmiye” yöntemlerini kullanarak gizlenen ismin harflerine ulaşır.

Örnek:

Telmîh, bir harfden yâ dağı ziyâdeden nişân virmekden ‘ibâretdür ki maḥall-i meşhûrda maştûr ola yâ mezkûr. Kısm-ı evvel ki maḥall-i meşhûrda maştûr olan erḳâm-ı taḳvîmîdür ki ehl-i nücûm berây-ı ihtîşâr vaz‘ eylemişlerdür. Meşelâ seb‘a-i seyyârenüñ nâmları ki Ḳamer ve ‘Uḡârîd ve Zühre ve Şems ve Mirrîh ve Müsterî ve Zuḡal, her birinüñ harf-i âḡirleriyle iktifâ göstermişlerdür ki berây-ı Ḳamer ڭ, berây-ı ‘Uḡârîd ڭ ve berây-ı Şems ڭ ber-în kıyâs tâ âḡirihî berây-ı Zuḡal ڭ ve ‘avârîzlarınıñ dağı harf-i âḡirleri yazılır. Şeref ü hübüḡ ve evc ü ḡazîz gibi ve leyl ve nehâr ve yevm dağı bu minvâl üzredür ve on iki burc için ber-vech-i ta‘dâd ḡurûf vaz‘ eylemişlerdür. Ammâ Ḥamel için harf vaz‘ olunmuş degüldür belki şıfr (•) merḳûmdur ve berây-ı Şevr ڭ ve Cevzâ ڭ ve Sereḡân ڭ ilâ-âḡirihî berây-ı Delv ڭ ve Ḥût için ڭ ta‘yîn olunmuşdur ve eyyâm-ı seb‘a dağı bu üslûb üzredür, berây-ı Yekşenbe ڭ ve Düşenbe ڭ ilâ-âḡirihî berây-ı Şenbe ڭ raḳam iderler.

Çünân ki der-ism-i Ḥüsâm:

Bilmem geçen eyyâmum gündüz mi durur yâ şeb

Oldı seḡer ü şâmum bî-mihr ü meh ü kevkeb

Seḡerşâm (سحرشام) ‘ibâretinde mihr ü mehdan telmîh vesîlesiyle sîn (س) ve râ (ر) irâde kılınup sukûḡına işâre[t] olunmuşdur ve kevkebdan dağı nokḡa kaşd olup ufûline îmâ kılınmışdur. (Ahmed Çelebi, 32a)

Yukarıdaki örnekte ise şarih “telmih” amelinin ayrıntılı bir şekilde açıkladıktan sonra *Hüsâm* ismine düzenlenmiş muamma örneğini verir ve ardından şerhe geçer. “Mihr” ve “meh” kelimelerinden telmih aracılığıyla س ve ر harflerinin anlaşılması gerektiğini ve bu harflerin “şehersâm” lafzından düşmesi gerektiğine muammada işaret edildiğini dile getirir.

Ahmed Çelebi yine eserinde muammalarda geçen kelime ve terkîblerin mecâzî ve yan anlamlı kullanımlarına dair açıklamalar yapmış ve bazen de “...dan murâd, ...den kastedilen, ya’ni” gibi ibareler kullanarak okuyucuyu bilgilendirme yoluna gitmiştir.

[†] Bu ibareyi başsız, yani “ م ’siz olur” ya da vasf-ı terkîbî itibarıyla “ب başlı olur” şeklinde değerlendirmek mümkündür. Bu noktada Ahmed Muammâyî’nin bu durumu tercihe ve tereddüte yer bırakmayacak şekilde açıklaması, onun metin boyunca devam eden dikkat çekici özelliklerinden biridir.

Örnek:

seyr-i yārān (seyr-i yārān/seyr-i yā-rān = سير يا ران) vaşf-ı terkibî i‘tibār olunup *yā sürici seyr* demek olur. Pes *seyr* (سير) lafzından *yā* (يا) sākıf olup *ser* (سر) bākî kalmışdur ki maqşūd bi’z-zikrdür. Anuñla *şafā* lafzınıñ harf-i evveline işāret intikādı...(4b)

...*hāl kendüyle olanı* ‘ibāretinden murād *hāl* (خال) lafzınıñ hāl-dār olan harfidür ki *hādur* (خ) *kim* lafzına tebdili qaşd kılınmışdur. (9b)

...hāşıl olduktan soñra *gıtdi şarābuñ hürmeti* ‘ibāretinden kināyet ile *mey* lafzınıñ *hall* (خل) kelimesine tebdili (می ← خل) irāde olunmuşdur. (21b)

Tā yüzinde ya‘nī *tā* (تا) *tā* (تا) yüzinde kendüsi ola, ya‘nī *ilā* (الى) ola, *ilyā* (اليا) lafzı hāşıl olur. *Zülfiyle ebrūdan* ba‘zı taşarrufātla kelime-i *sīn* (سين = س) hādış olur ki mütemmim-i ismdür. (45a)

...*meh yüzi koyın* düşüp üstine *baş* kor başına, *meh-i nev çalkoyun* düşüp *sīn* (س) keşidesi gibi olur, qaşdan murād *nūndur* (ن), aña ulaşıcak *san* (سن) lafzı hāsıl olur; *mehden* murād harf-i *rādur* (ر), *yüzi koyın*... (25b)

... *mūdāmdan* terādūf mülāhazasıyla *bāde* (باده) qaşd kılınup lebleri *bā* vü *hādur* (ب - ه) işāret-i intikād ile ta‘yīn olınduktan soñra *mışrā’-ı āhırde* *kendü* lafzından kināyet ile irāde olunan *şarābdan* (شراب) iki def’a *leyli dūr* kılmasına işāret kılınmışdur. Bir kelime-i *şarābdan* (شراب) *şeb* (شب) cüdā olup *rā* (را) lafzı bākî kalmışdur, bir dağı *mülden* (مل) harf-i *lām* (ل) dūr olup *mīm* kalup maqşūd huşūle peyveste olmuşdur (م - ل - م = بهرام). (9a)

Şarih, şerh ettiği muammalarda tahminimizce tekrara düşmemek için metin içinde önceden yaptığı veya sonradan ayrıntılı şekilde yapacağı izahlara göndermelerde bulunur.

Örnek:

...*maḥfī olmaya* ki üslūb-ı inḥişārīde maştūr olan *Cāmī* mu‘ammāsında *deh* taḥşīlinde beyān olunan i‘tirāz bu mu‘ammāda *dīde* taḥşīlinde zāhirdür. (76b)

... bu mu‘ammāda ‘amel-i tebdilde *Edhem* mu‘ammāsında olan i‘tirāz zāhirdür. (81b)

...*hareket ve sükūn ve teşdīd ve taḥfīf* ve bunlaruñ emşālī ba‘zı umūr ki maḥallinde beyān olunur inşāallāhu te‘alā. (3a)

Yine şarih, önemli gördüğü yerlerde muhatabını “fe-te’emmel” ve “tenbîh” gibi sözcüklerle uyarır.

Örnek:

“... *ıtbā’-ı selīme* ve *ezhān-ı müstakīme* ḥafī olmaya ki bu iki mu‘ammāda *añdum* lafzından *yāda getürdüm* ve *ferāmūş eyledüm*den *yāddan giderdüm* ta‘bīrleri irāde olunmak zāhirdür ki ‘amel-i terādūf efrādından degüldür. *Zīrā* ta‘rifinüñ bunlara şümülü yoğdur ve kināyet aḫsāmından olmaduğı dağı zāhirdür. Kısm-ı evvel-i kināyeden olmaduğı *añdum* ‘ibāretinüñ mefhūmı için *yāda getürdüm* terkibî mevzū‘ degüldür belki ‘aksdür. *Añdum* kelimesi *yāda getürdüm* ‘ibāretinüñ mefhūmı için vaż‘ olunmuşdur ve *yāddan giderdüm* dağı *ferāmūş eyledüm* mefhūmı için mevzū‘ degüldür, belki ‘aksdür *fe-te’emmel*.”(82a)

“...dāhīl olmağa zarfıyyet ma‘nāsı yoğdur, belki **gīr** olup te‘līf-i ittişālī efrādından maḥsūb olur fe-te‘emmel.”(81a)

Müellif, Emrî'nin bazı muammalarında anlattığı kaideye ters düşen durumları söylemekten kaçınmamıştır. Bu durum, Emrî'nin muamma tertibindeki bazı kusurları ortaya koymak açısından önemlidir.

Örnek:

“...pes bu mu‘ammāda bu kâ‘ide[ye] ri‘āyet olunmamışdur, zīrā **hem** lafzınıñ **mīmi** sākındür. Ba‘de‘l-ḳalb meftūh ḳılınmasına işāret olmadın kelime-i **meh** lafzı irāde ḳılınmışdur fe-te‘emmel, ve şāyed ki tebdīl a‘māl-i ḥisābıyı müteẓammın ola...”(23a)

“Bu mu‘ammāda kelime-i **şebūñ** ḳalbinden **beş** ḳaşd olunmışdur, ‘amel-i tebdīlde Edhem mu‘ammāsında beyān olınan i‘tirāz bunda zāhirdür.”(19a)

“Ṭab‘-ı selīme pūşīde olmaya ki kelime-i reh ü meh ü çeh ve daḥı bunlaruñ emşālī rāh ve māh ve çāh lafzlarıñ muḥaffefleridür, mürādifleri degüldür. Birisinüñ zıkrinden āḥar irāde ḳılınmağ şaḥīḥ olmaz. Bu mu‘ammāda reh ve rāh lafzları elfāz-ı müterādifeden i‘tibār olunmış, ḥaṭāya mensūbdur ve...”(29a)

“...mer (مر) lafzınıñ **hem-i dili** ya‘nī **mehi** ki **rādur** (ر), **bāde** mürādifi mey (می) lafzına tebdīli (مر ← ممی) ḳaşd ḳılınmışdur. Bunda daḥı ‘amel-i tebdīlde Edhem mu‘ammāsında olan i‘tirāz muḳarrerdür.”(88b)

Muammâyî Ahmed, muamma çözümünün daha iyi anlaşılması adına yer yer arka plan bilgisi dediğimiz bilgilere de başvurmuştur:

Örnek:

Bu meşhürdür ki bir nesne sırka olınsa toprak dökerler, ol mesrūk toprak içinde bulunur. Pes bu maḥalde **tīrden** murād ḥarf-i **dāldur** (د); **dil** ve **sīne** mürādifleri **ḳalb** (قلب) ve **şadr** (صدر) ortasında **dāl** (د) **güm** i‘tibār olunmışdur. Pes **ḳalb** ve **şadr** kelimeler[i] ḥāk döksünler, **ḥākden** murād ḥarf-i āḥirleridür ki **bā** (ب) ve **rādur** (ر), bir maḥalde vaz‘ eyleyüp içinde ḥarf-i **dāluñ** (د) şübütı ḳaşd olunmışdur...”(55a)

Örnek:

Bu mu‘ammānuñ istiḥrācı bir muḳaddime beyānına muḥtācdur ki zıkr olunur. Zamān-ı pīşīn ve ‘ahd-i dīrīnde zer-i kāmīlü‘l-‘ayār altmış aḳçeye rāyic ü ber-ḳarār iken bey‘ ü şirāda esbāb üzerine tamāmına güzerān ve ber-vech-i nağd elli toğuz aḳçeye cārī vü revān olduğı miyān-ı ‘ālemiyānda meşhūr ve şaḥīfe-i rūzgārda maştūr idi. Pes bu mu‘ammāda kelime-i **ğarīb** (غريب)...”(18b)

Müellif metni şerh ederken yararlandığı ya da önceden gördüğü bazı kaynaklara “bu fenn üstâdlarının resâ‘ilinde..., bu fenn erbâbının..., üstâd resâ‘ilinde...” gibi yapılarla işaret eder. Bu kaynakların, eserin bazı kısımlarında isimlerini zikrettiği Mîr Hüseyin Nişâbüri ve Molla Câmî’ye ait olması kuvvetle muhtemeldir.

Örnek:

...pūšide olmaya ki bu fenn üstādlarınūñ resā'ilinden menķūldür ki erbāb-ı ta'mīye her mādde de qarīne-i ismi i'tibār eylemeyeler, qarīne-i ism altı mevzī'den ğayrı yirde cā'iz degūldür. Birisi... (96a)

Yukarıdaki örnekler Ahmed Çelebi'nin şerh yöntemi hakkında önemli bilgiler içermektedirler. Bunların dışında anlatımı kuvvetlendirmek için yer yer edebî sanatlardan ve iktibaslardan yararlanması, muamma kaidelerinin daha iyi anlaşılması adına derkenarlarda ek bilgiler vermesi, yine muammada yer alan kelimelerin gramer ve imlâ özelliklerine değinmesi onun şerh yönteminin dikkat çekici diğer özelliklerindedir.

Sonuç

Klasik Türk edebiyatındaki muamma risale ve şerhleri daha çok Farsların ünlü muamma şairi Mîr Hüseyin-i Nîşâbüri ve Molla Câmî'nin eserlerini kaynak almıştır. *Şerh-i Mu'ammeyât-ı Emrî* ise 16. yüzyılın önemli muamma şairi Edirneli Emrî'nin muammalarının h.1015/1606 yılında Muammâyî Ahmed Çelebi tarafından kaleme alınmış Türkçe şerhidir. Eser Emrî'nin sadece altı yüze yakın muammasının çözümünü içermekle kalmayıp aynı zamanda muamma tertibi ve çözüm yollarıyla alakalı teorik bilgileri de ihtiva eden bir risaledir. Öyle ki Muammâyî Ahmed Çelebi eserinde, Emrî'nin muammaları içinde anlattığı kaideye uygun örnek bulamadığında Mîr Hüseyin ve kendi muammalarından o kaideye uygun muammaları şerh edecek kadar da titiz bir şarihtir.

Her ne kadar kaynaklarda kendisiyle ilgili kesin bir bilgiye ulaşmasak da Muammâyî Ahmed Çelebi gerek muamma kaidelerine olan derin vukufu ve bunu şerhine bütün incelikleriyle yansıtması gerekse şerh tekniğinin ortalama bir seviyenin üstünde olmasından dolayı 16. yüzyılın dikkate değer şarihlerinden biridir.

Klasik Türk edebiyatında muamma denince akla gelen ilk isim olan ve pek çok edebiyat otoritesinin muammanın zirve ismi olduğu konusunda ortak noktada bulunduğu Emrî'nin muammalarını müstakil olarak içeren bu eser, onun muammalarının halli ve edebî değerinin ortaya konulması açısından önemli bir yere sahiptir. Eserin kapsamlı bir şekilde incelenerek şerh edebiyatı literatürüne dahil olmasının, şerh ve muamma konusundaki çalışmalara fayda sağlayacağı muhakkaktır.

Kaynaklar

- Ahterî Mehmed Efendi (1310). *Ahterî-i Kebîr*, İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Bilkan, Ali Fuad (2000). *Türk Edebiyatında Mu'ammâ*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Donuk, Suat (2017). *Nev'izâde Atâyî-Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Durmuş, Tuba Işınsu (2019). "Bir Hami Olarak Kınalızâde Ali Çelebi ve Muamma Türüne Katkısı". *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi* 3(4): 24-140.
- İsen, Mustafa (2017). *Gelibolulu Mustafa Âlî, Kühü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194288/kunhul-ahbarin-tezkire-kismi.html> (22 Şubat 2023).
- Kılıç, Filiz (2018). *Âşık Çelebi, Meşâ'irü's-Şu'arâ*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-210485/asik-celebi-mesairus-suara.html> (22 Şubat 2023).

- Kortantamer, Tunca (1994). “Teori Zeminde Metin Şerhi Meselesi”, *Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S.8, 1-10.
- Mehmed Bahâeddîn (1997). *Yeni Türkçe Lugat*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Öntürk, Tolga (2019). *Sürûrî'nin Şerh-i Muammeyât-ı Mîr Hüseyin Adlı Eseri (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Doktora Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.
- Öntürk, Tolga ve Murat Öztürk (2020). “Mir Hüseyin Nişâbü'rî'nin Muammâ Risâlesi'ne Yazılan Türkçe Şerhler: İki Bilinmeyen Şerh, *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 23, 128-146.
- Saraç, Mehmet Ali Yekta (1997). “Mu'ammâ ve Divan Edebiyatındaki Seyri”, *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C.27, S.1, İstanbul, 297-308.
- Saraç, Mehmet Ali Yekta (2019). “Şerhler”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.2, İzmir: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Sungurhan, Aysun (2017). *Kınalızâde Hasan Çelebi, Tezkiretü's-Şuarâ*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194494/kinalizade-hasan-celebi-tezkiretus-s-uarâ.html> (22 Şubat 2023).
- Şemseddîn Sâmî (1999). *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Tarlan, Ali Nihat (2019). *Divan Edebiyatında Tevhitler ve Muamma*, İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yazar, Sadık (2011). *Anadolu Sahası Klâsik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Yılmaz, Ozan (2007). “Klasik Şerh Edebiyatı Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C.5, S.9, 271-303.
- Yılmaz, Ozan (2012). *Gülistan Şerhi-Sûdî-i Bosnevî*, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.